ततोविधानावधेः यौ परौ तावेव सुप्तिङौ या च तयो-
राद्या विधानावधिभूता सैव प्रकृतिरिति तदर्थः। एत-
दभिप्रायेणैव हरिणा "यः शब्दः स्वेतरस्यार्थे स्वार्थ-
स्यान्वयबोधने। यदपेक्षस्तयोः पूर्वा प्रकृतिः प्रत्ययः परः"
इति प्रकृत्यादिलक्षणमुक्तम्। अत्र च पूर्वत्वं बोधक-
शब्दविधानावधित्वमेव बोध्यं भाष्यैकवाक्यत्वात् नत्वे-
तत्कारिकोपात्तपूर्वापरत्वं तथासति पचतीत्यादौ तिङा-
देरेव धात्वर्थे स्वार्थप्रकारकान्वयबोधजनकत्वस्वीका-
रात् तत्रातिव्याप्तिः। एवञ्च निरुक्तपूर्वत्वरूपलक्षणे-
नैव प्रसङ्गातिप्रसङ्गादिवारणसम्भवे प्रकृतिप्रत्यययोरर्थ-
बोधकत्वसाकाङ्क्षत्वद्योतनायैव यः शब्द इत्यादिकथनं
बोध्यमेवञ्च यस्यार्थे इत्यत्र विशेष्यतया विशेषणतया
वान्वयबोधने इत्यर्थः तेन सिद्धान्ते तिङर्थप्रकारकान्वय-
बोधेऽपि न क्षतिः। तथा च तदर्थान्वितस्वार्थबोधने
तदपेक्षत्वे सति तद्विधानावधिभूतत्वं तत्प्रकृतित्वमिति
फलितम्। एवञ्चावयवशक्तिस्वीकारेऽपि बहुजादावति-
प्रसङ्गादिशङ्कापि नोदेति बहुजादेः प्रकृतिविधाना-
वधित्वाभावात् अवधित्वस्य पूर्वापरत्वरूपस्य निवेशाच्च। अत
एतत्पक्षे भाष्ये सुप्तिङ्शब्दौ प्रत्ययान्तरस्याप्युपलक्षका-
विति द्रष्टव्यम् तथा शेखरकारेणापि प्रत्ययविधा-
वुद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वमेव प्रकृतित्वमित्यभिदधे पूर्व-
सिद्धवस्तुन एव उद्देश्यत्वसम्भवात् पूर्वत्वमर्थायातं बहु-
जादेरपि सुप उद्देश्यत्वान्न किञ्चिद्दूषणमावहतीति।
एवञ्च प्रकरोति प्रत्ययं बोधञ्चेतिव्युत्पत्तिमत्त्वात्
प्रकृतिशब्दो योगरूढ इति बोध्यम्"। १७उपादान-
कारणे "प्रकृतिश्च दृष्टान्तानुपरोधात्" शा॰सू॰ "सती
वाऽविद्यमाना वा प्रकृतिः परिणामिनी" हरिका॰। १८उ-
पदिष्टसर्वाङ्गके कर्मभेदे। तदेतत् ताण्ड्य॰भा॰निर्णीतं यथा
"ननु का प्रकृतिः का विकृतिरिति चेत् उच्यते यत्र कर्त्तव्यं
सर्वं प्रकर्षेण कर्मान्तरनैरपेक्ष्येणोपदिश्यते सा प्रकृतिः
यत्र विशेषरूपमेव कर्त्तव्यं श्रुत्योपदिश्यते इतरत् सर्वं
कर्मान्तरादतिदिश्यते सा विकृतिः। सचातिदेशः प्रत्यक्ष-
वचनाद्वा साम्याद्वा लिङ्गाद्वाऽवगन्तव्यः। तत् सर्वं
सप्तमाष्टमाध्यायाभ्यां बहुधा विचारितम्। प्रकृतिश्च
द्विविधा मूलप्रकृतिरवान्तरप्रकृतिश्चेति। सर्वात्मना कर्मा-
न्तरानपेक्षा मूलप्रकृतिः कतिपयेष्वङ्गेषु कर्मान्तरं चापे-
क्षते स्वयञ्च कैश्चित् कर्मभिरपेक्षणीया भवति सैवमवा-
न्तरप्रकृतिः। तत्र तिस्रो मूलप्रकृतयः ताश्चाष्टमाध्या-
यस्य प्रथमपादे तृतीयाधिकरणस्य द्वितीयवर्णके विचा-
रिताः। "इष्ट्यग्निहोत्रसोमानां मूलप्रकृतिता न हि।
अस्ति वा नालौकिकत्वादियत्तानवधारणात्। लोकवत्
सन्निपात्यारादुपकारिद्वयश्रुतेः। इयत्तायानिश्चितत्वान्मू-
लप्रकृतिता त्रिषु। अलौकिकत्वेनैतावद्भिरङ्गैः सम्पूर्ण
उपकार इति निश्चेतुमशक्यत्वात् इष्ट्यादीनां नास्ति
मूलप्रकृतित्वमिति चेत् मैवं लौकिकसदृशत्वात्। यथा-
लोके भुजिक्रियायामोदनः करणं तस्य सन्निपत्योप-
कारिणः शाकसूपादयः, आरादुपकारिणः पीठप्रदी-
पादयः। तथा भावनायां यागः करणम् अवघातादयः
सन्निपातिनः, प्रयाजादयः आरादुपकारिणः। अतो
नात्यन्तिकमलौकिकत्वम्। इयत्ता लौकिके यथा प्रत्य-
क्षेण निश्चीयते तथा श्रौते श्रुत्या निश्चीयतां तस्मा-
दिष्ट्यग्निहोत्रसोमानां मूलप्रकृतित्वमस्ति"।
१९सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्थायां साम्यावस्थोपलक्षिते
सत्त्वादिगुणे। "सत्त्वं रजस्तमश्चैव गुणत्रयमुदाहृतम्।
साम्यावस्थितिरेतेषां प्रकृतिः परिकीर्त्तिता। केचित्
प्रधानमित्याहुरव्यक्तमपरे जगुः। एतदेव प्रजासृष्टिं
करोति विकरोति च" मात्स्ये ४अ॰।
"सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था प्रकृतिः" सा सू॰। "तेषां
सत्त्वादिद्रव्याणां या साम्यावस्थाऽन्यूनानतिरिक्तावस्था-
न्यूनाधिकभावेनासंहतावस्थेति यावत् अकार्य्या-
वस्थेति निष्कर्षः। अकार्य्यावस्थोपलक्षितं गुणसाम्यान्यं
प्रकृतिरित्यर्थः। यथाश्रुते वैषम्यावस्थायां प्रकृतिनाश-
प्रसङ्गात् "सत्त्वं रजस्तम इति एषैव प्रकृतिः सदा।
एषैव संसृतिर्जन्तोरस्याः पारे परं पदम्" इत्यादि
स्मृतिभिर्गुणमात्रस्यैव प्रकृतित्ववचनाच्च। सत्त्वादीनामनु-
गमाय सामान्येति। पुरुषव्यवर्त्तनाय गुणेति। मह-
दादिव्यावर्तनाय चोपलक्षितान्तमिति। महदादयोऽपि
हि कार्य्यसत्त्वादिरूपाः पुरुषोपकरणतया गुणाश्च
भवन्तीति। तदत्र प्रकृतेः स्वरूपमेवोक्तम्। अस्या
विशेषस्तु पश्चाद्वक्ष्यते" प्र॰भा॰। "मूलप्रकृतिरविकृति-
र्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त। षोडशकस्तु विकारो
न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः" सां॰ का॰। "संक्षेपतो
हि शास्त्रार्थस्य चतस्रो विधाः। कश्चिदर्थः प्रकृतिरेव,
कश्चित् विकृतिरेव, कश्चित् प्रकृतिविकृतिः कश्चिदनुभयरूप
इति। तत्र का प्रकृतिरेवेत्यत उक्तम् मूलप्रकृति-
रविकृतिरिति प्रकरोतीति प्रकृतिः प्रधानं सत्त्वरज-